सर्वधर्म्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते एवं स्वरूपं हि तत् भूतसूक्ष्मम् एतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति। प्रज्ञा च स्वरूपशून्येव अर्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते। तत्र महावस्तुविषया सवितर्का, निर्वितर्का च सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्काया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति" भा० "निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः" सू०। "अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं यदा निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवति अध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटप्रज्ञालोकः। तथाचोक्तं "प्रज्ञापासादमारुह्य अशोच्य। शोचतो जनान्। भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति" भाष्यम्। [न्देहे।

निर्विचित्स त्रि० निर्गता विचिकित्सा यस्य प्रा०ब०। निःस-

निर्वितर्क त्रि० निर्गतो वितर्को यस्मात् प्रा० ब०। १वितर्कशून्ये पात०सू० उक्ते २समाधिभेदे तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा "स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवाऽर्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का" सू० "शब्दार्थस्मृतिप्रविलये सति प्रत्युदितस्पष्टबाह्याकारप्रतिभासिततया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः" भा०।

निर्विण्ण त्रि० निर+विद–क्त निर्विण्णस्योपसंख्यात्वात् दस्य नत्वे णत्वष्टुत्वे। १निर्वेदयुक्ते २खिन्ने ३प्राप्तवैराग्ये विरक्ते च। "निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन" ईशोप० भा०।

निर्विन्ध्य त्रि० निर्गतः विन्ध्यात् नि०त०। १विन्ध्यपर्वतनिःसृते। तथाभूते २नदीभेदे स्त्री "गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी इत्यादि" भाग० ५ २१ ८ भारतवर्षनद्युक्तौ। "निर्विन्ध्यायाः पथि भयरसाभ्यन्तरः सन्निपत्य" मेघ०। "नर्म्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः। तापी पयोष्णी-निर्विन्ध्या-कावेरीप्रमुखा नदी" विष्णुपु०।

निर्विशेष न० निर्गतो विशेषो यस्य प्रा० ब०। सर्वदैवरूपे विशेषरहिते परब्रह्मणि। "निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्त्तुमनीश्वराः। ये मन्दास्ते तु कल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः" विशेषरहिते तुल्यरूपे त्रि०। "प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्" कुमा०।

निर्विष त्रि० निर्गतं विषं यस्मात् प्रा० ब०। १विषरहिते २अविषायां तृणभेदे स्त्री। "निर्विषा कटुका शीता कफवातास्रदोषनुत्। अनेकविषहन्त्री च व्रणभूलकारिणी" राजनि०। गौरा० ङीष् निर्विषी ३श्यामकन्दायां स्त्री। इयं चतुर्विधा भवति "रक्ता श्वेता भृशं कृष्णा पीतवर्णा तथैव च। यथापूर्वञ्च विज्ञेया बल्या श्रेष्ठा गुणोत्तमा। सर्वदोषहरी लेपाद्भुक्ताश्वयथुनाशिनी। श्लेष्मजान् विंशतिरोगान् सद्यो हन्यात् निषेवणादिति" भावप्र०।

निर्विष्ट त्रि० निर्+विश–क्त। कृतनिर्विशे १कृतभोगे २प्राप्तवेतने लब्धभृतौ ३कृतविवाहे ४कृताग्निहोत्रे च। "ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्वेशात् परिवेत्ता भवति" उद्वा० त० स्मृतिः। ५भोग्ये च। "स्वनिर्म्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान्" भा० १२ अ०। ६भुक्ते च "निर्विष्टविषयस्नेहः" रघुः। "निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" गौतम०। निर्विष्टं वेतनलब्धम्" निर्वेशो भृतिभोगयोरित्युक्तेः" एका० त० रघु०। निर्वेशः भृतिर्वेतनं भोगश्च।

निर्वीज त्रि० निर्गतं वीजमस्य। १वीजशून्ये २कारणरहिते पात० उक्ते ३समाधिभेदे पु०।

"तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः" पात० सू० "स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धा भवति। कस्मात्? निरोधजः संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधते इति निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम्, व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां प्रविलीयते तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्त्तते तन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः। अतः शुद्धो मुक्त इत्युच्यते" भा० "तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधात् निर्वीजः समाधिः। परेण वैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन सर्वसंस्कारोपजननद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधे न केवलं प्रज्ञाया इत्यपिशब्दार्थः सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रज्ञाप्रवाहस्य निरोधात् कारणाभावेन कार्य्यानुत्पादनात् सोऽयं निर्वीजः समाधिः। व्याचष्टे स निर्वीजः समाधिः समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्मात् वैराग्यात् उपजायमानसंस्कारद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृता-